

UDK:37.013.46

Raviyajan NURADDINOVA,
Urganch davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti.
E-mail: raviyajan.n@urdu.uz.

Urganch davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, p.f.f.d (PhD) Q. Karimova taqrizi asosida

THE ISSUE OF SCIENCE'S ETHICAL STANDARDS IN THE PEDAGOGICAL VIEWS OF ABU RAYHAN BERUNI

Annotation

This article explores the pedagogical aspects of the moral ideas of Abu Rayhan Beruni about the structure of human self-awareness in social existence, self-education, etiquette of a teacher and student, the process of acquiring new knowledge, and new scientific discoveries.

Key words: Moral and intellectual activity, feelings, self-defense, instincts, science, hatred and envy, scientific discoveries, culture of high tolerance, conflict and hostility, irrationality.

ПРОБЛЕМА ЭТИЧЕСКИХ НОРМ НАУКИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются педагогические аспекты нравственных идей Абу Райхана Беруни о структуре самосознания человека в социальном существовании, самовоспитании, этикете учителя и ученика, процессе приобретения новых знаний, новых научных открытиях.

Ключевые слова: Моральная и интеллектуальная деятельность, чувства, осамозащита, инстинкты, наука, ненависть и зависть, научные открытия, культура высокой толерантности, конфликтность и вражда, иррациональность.

ABU RAYHON BERUNIYNING PEDAGOGIK QARASHLARIDA ILM VA FAN AXLOQI ME'YORLARI

MASALASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Abu Rayhon Beruniyning inson kamoloti bosqichlari, ijtimoiy borliqda insonning o'z-o'zini anglash strukturalari, o'z-o'zini tarbiyalash, ustoz va shogird odobi, ilm-fan bilan shug'ullanuvchi kishilarga cheksiz xazinaga ega bo'lish, yangi ilmiy kashfiyotlarni qo'lga kiritish hamda ilm egallash borasidagi axloqiy g'oyalarning pedagogik jihatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Axloqiy va aqliy faoliyati, sezgilar o'ljani ovlash, o'zini himoya qilish, instinktlar, ilm-fan, nafrat va hasad, ilmiy kashfiyotlar, yuksak bag'rikenglik madaniyati, nizo va adovat, aqlsizlik.

Kirish. O'zbek halqining ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining takomillashuvida pedagogik, ilmiy, gumanistik muammolarni o'rganishga, bugungi axborot rivojlangan davrda jamiyat a'zolarini, ayniqsa, yoshlarni bunyodkorlik g'oyalar orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan pozitiv munosabatini mustahkamlashga doimiy e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Abu Rayhon Beruniy kamolot bosqichlari, ijtimoiy borliqda insonning o'z-o'zini anglash strukturalari, o'z-o'zini tarbiyalash, ustoz va shogird odobi, ilm egallash borasidagi axloqiy g'oyalarni pedagogik jihatdan tahlil qilish bugungi kunda globallashuv jarayonida keng ildiz otgan "egoizm", "axloqiy buzuvchilik", "ksenofobiya" kabi illatlarga qarshi kurashishda konstruktiv ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamizda amalga oshirilayotgan ilmiy, ma'naviy, madaniy sohalaridagi islohotlar natijasida jahonga mashhur allomalarimiz, mutafakkirlarimiz ilmiy-ma'naviy merosini, ularning pedagogik g'oyalarni o'rganishga katta e'tibor berilmoqda. "Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma'naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o'lmas meros hamisha yonimizda bo'lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag'ishlashi lozim"[1]. SHU jihatdan ham, ajdodlarimiz ma'naviy merosining o'rganish va uni ta'lim-tarbiya jarayoniga tadbir etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Abu Rayhon Beruniyning serqirra ilmiy merosida uning axloqiy qarashlari alohida o'rinni egallaydi. Alloma ba'zi asarlarining muayyan qismigina bizgacha etib kelgani tufayli allomaning qalamiga

mansub axloqqa bag'ishlangan alohida asarlari bo'lgan yoki yo'qligini aniq aytish imkonsizdir.

Beruniyning fikricha, inson – tabiatdagi mavjudotlar ichida oliy mavjudot xisoblanadi, "odam zoti barcha hayvonlardan fikrlashi, va ba'zi bir xususiyatlari bilan yuqori darajada ustundir, unga iltifot ko'rsatilgan – aql kuchi in'om etilgan, Erni gullab-yashnatish va unda boshqaruvni o'rnatish uchun"[2]. Shu boisdan ham, inson eng avvalo yuksak axloqli, ta'lim ko'rgan bo'lishi, uning ma'naviy qiyofasi o'zining bilimi va ma'naviyatlik maqomiga muvofiq bo'lishi zarur. Alloma inson axloqiy va aqliy faoliyati, jihatlari uning o'zidan izlagan va mutafakkirlar kabi inson shaxsining ba'zi bir xususiyatlarini tabiatidan keltirib chiqargan. "Hayvonlarda sezgilar o'ljani ovlash va o'zini himoya qilishda vosita sifatida yaratilgan bo'lsa, inson zoti barcha hayvonotdan ustun turadi. Chunki unga yuksak sharaf ato etilgan. Unga mukofot etib aql kuchi berilgan. Chunki inson ana shu kuchning makoni bo'lib izzat topgan".[3] Mutafakkirni ta'kidlashicha, odamlar qiyofasiga ko'ra bir-biriga ba'zi bir o'xshash, ayni bir paytda, o'zaro farqli jihatlanish holatlari ham uchraydi. Bunday farqlar ularning ba'zi bir instinktlari, ularning xarakteri va xususiyatlari va fe'l-atvorlaridan kelib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shaxsning qiyofasi ya'ni ahloqiy-ma'naviy jihatlari uni yashayotgan oila yoki ijtimoiy muhitdan va boshqa odamlar bilan munosabat va muloqotlar asosida shakllanadi va rivojlanadi. Beruniy ilm-fan bilan shug'ullanuvchi kishilarga cheksiz xazinaga ega bo'lish, yangi ilmiy kashfiyotlarni qo'lga kiritish uchun qimmatli maslahat va tavsiyalar bergan. Beruniy bu borada shunday deydi:

Haqiqiy ilm bilan shug'ullanmoqchi bo'lgan olim yomon ishlardan, nafrat va hasaddan uzoq bo'lishi kerak. O'zgalarga havas qiladigan, kasbdoshining ilmdagi yutug'idan xursand bo'lmagan odam, hech qachon ilm cho'qqisiga chiqa olmaydi va cheksiz bilimga ega bo'lmaydi. Ilm bilan shug'ullangan odam ma'naviyatlidir. Ma'naviy-ruhiy kasallar haqiqatni tushuna olmaydi. Ularning qalblari yopiq, quloqlari esa kar. Shu yo'l bilan o'zgalardan ustun bo'lishga urinib, nafsining quliga aylanganlar har qancha ilm bilan shug'ullanmasin, hech narsaga erisha olmaydi. Binobarin, hamma ham olim bo'lavermaydi, ilm-fanning nozik tomonlarini o'zlashtira olish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Ilm bilan shug'ullanish mashaqqatli ish. Olim haqiqatni o'rganayotganda eng to'g'risini tanlab, avvalgi olimlarning ishlarini o'rganib, ular bilan solishtirib, to'g'ri yoki noto'g'ri yo'lda ekanligini aniqlashi kerak. Olim chala izlanishdan yiroq bo'lishi, izlayotgan narsasini oxirigacha tadqiq qilishi va o'sha paytda o'zi to'g'ri deb bilganidan to'g'risini tanlab, jamiyatga foyda keltiradigan ilmiy yangiliklarni taqdim etishi kerak. Beruniy asarlarini ko'zdan kechirar ekanmiz, ularning barchasida uning Allohga bo'lgan muhabbatiga guvoh bo'lamiz. Uning ilmiy izlanishlari va diniy bilimlari bir-biri bilan birlikni tashkil qiladi. Beruniyning diniy bilimlarni ilmiy bilimlar va tabiiy fanlar bilan uyg'unlashtira olishi Beruniyning eng yirik ilmiy kashfiyotlarida muhim o'rin tutgan. Diniy sevgi bilan u tortishish kuchini topdi va dunyo ekvatorining uzunligini hisobladi.

Axloq - bu inson irodasini o'rganadigan inson tarbiyasining amaliy qismidir. Axloq nafaqat mumkin bo'lgan maqsadlar bilan shug'ullanadi va balki bunday maqsadga muvofiq faoliyat olib borishga undaydi. Beruniyning fikriga ko'ra, axloq bu ma'naviy-ruhiy tarbiyaning amalda samarali texnologiyasini yaratish qobiliyatidir.

Tahlil va natijalar. Beruniy insonning xatti-harakatlari zaminida ehtiyojlarga katta o'rin bergan. Inson o'zining yalang'ochligi va ojizligi tufayli, himoya organlarining yo'qligi tufayli, boshqalar tomonidan sinovga tortilib, doimo himoyaga zarurat sezib yashaydi va doimo ehtiyojlarini qondirish uchun zarurat sezadi. Olinga ko'ra, bunday ehtiyojlar xilma-xil va ko'p, faqat bir qancha insonlarning jamoasigina uni qondirishi mumkin. Buning uchun odamlar shaharlar tuzishga zarurat sezadilar. Gap shundaki, odam ehtiyojlarning ko'pligi, himoya vositalarining cheklangani sharoitida tiyilmaslik va dushmanlarining ko'pligi oqibatida o'z tug'ishganlari bilan o'zaro qo'llab-quvvatlash maqsadida jamiyatga birlashishga majbur bo'lgan. Beruniy ziqnalik, yolg'on, munofiqlik, xushomad va alohida ravishda odamlarni bilim, qobiliyat va axloqiga ko'ra o'zlari munosib bo'lmagan yuqori joylarni egallashga intilishlari kabilarni og'ir illatlar sifatida talqin etgan. "Xushmuomalalik, mehr, qat'iyatlik, toqatlilik va kamtarinlik" [4] kabilarni alloma yuksak axloqli inson fazilatlarini deb bilgan. Mutafakkir o'g'irlik bilan boylik orttirib, barcha axloqiy me'yorlarga bepisand bo'lib yangi yuqori lavozimlarga intilgan kishilarni nafrat bilan muhokama qilgan. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida faylasuf o'zi yashagan davrdagi muhitga nisbatan salbiy munosabatini ochiq bayon qilgan, dushmanlik, o'zaro nafrat keltiradigan pul va boylik inson qadrini o'lchaydigan asosiy mezon bo'lib qolayotganidan nadomat qilgan.

Beruniy mulkiy tengsizlik va uning oqibatlari xususida ham mustaqil qarashlariga ega bo'lgan. Alloma o'z shaxsiy hayotida sodir bo'lgan, uning o'zi saroydan quvib yuborilgan og'ir kunlardagi holatini eslab shunday yozgan: "Yuksak poytaxtdan ajralib oliyjanob xizmat baxtidan mahrum bo'lgan kunlarimda, men yulduzlar haqidagi ilm sohasi olimi deb qaraladigan bir odamni ko'rib qoldim. Biroq uning qarashlari voqelikka zid edi. SHunday bo'lsa-da, u odam menga bepisandlik bilan qarab, burnini ko'tardi, garchand, u bilimiga

ko'ra men turgan bosqichdan quyida edi; u mening so'zlarimni yolg'on deb e'lon qildi, meni toptashga kirishdi va mendan ustunlik qilishga urindi. Bizning o'rtamizda boylik va qashshoqlik borasida shunday farq bor ediki, axloqiy fazilatlar illatlarga, maqtanishga arzigulik narsalar tahqirga nishon bo'lar edi; binobarin, men u vaqtda barcha munosabatlarda sinovlarga tortilgan va ko'nglim g'ash holatda edim. Oxir-oqibatda u odam sinovlarim birmuncha engillashganidan so'ng mening haqligimni tan oldi"[5].

Alloma o'z muhitiga mos ravishda hukmdorlar, hokimiyatning vorisiyligi, xususiy mulk va bunday kelib chiqadigan oylik va kambag'al qatlamlarning mavjud bo'lishini tan olgan. Ammo, ayni paytda, bunday bo'linish insonga nisbatan zo'rlikni oqlamasligini ta'kidlagan va qashshoq qatlamni turli ne'matlar bilan rag'batlantirish zarurligini talab qilgan. "Biri boshqasini ishchi qilib olsin, ya'ni u doim adolatli shartnoma asosida munosib haq evaziga uning uchun mehnat qilsin".[6]

Xulosa va takliflar. Beruniy har qanday ko'rinishdagi zo'ravonlik, shafqatsizlik, nafaqat ijtimoiy, balki axloqiy nuqtai nazardan ham hokimiyatni suiiste'mol qilish shakllarining ashaddiy dushmani bo'lgan. "Zo'rlik va yollash orqali amalga oshiriladigan majburiy mehnat vaqtincha va beqarordir"[7], - deb ta'kidlagan faylasuf.

Insonlar o'z ehtiyojlari va manfaatlariga ko'ra turlichadir, shuning uchun, ular u yoki bu ijtimoiy hodisalarni turlicha tushunadilar. Eng avvalo, bu insonning pirovard maqsadi bo'lgan rohatlanishga taalluqlidir. "Aqlli kishi faqatgina vaqtinchalik bo'lmagan ma'naviy ishlardan huzurlanadi; aqlsiz kishi esa, chinakam qadriyatlarini tushunmagani bois o'z nigohini so'zsiz hayvonni ham quvontirishga qodir turli bezaklar va yaltiroq jihozlar bilan bezatilgan erga qaratadi. Aqlli kishi esa bularning barchasini aql va tafakkur nigohi bilan mushohada qilgandagina ma'naviy qoniqish his qiladi, ayni paytda, beparvo kishi faqat jismoniy rohatnigina his qiladi"[8].

Rohat o'z me'yorlariga ega deb ta'lim beradi mutafakkir. Faqat axloqiy jihatdan etuk inson unga amal qiladi va rohatni chinakam his qiladi. Dunyodan cheksiz ko'p talab qiladigan odamlar uchun esa, "dunyo ajoyibotlari – xunuk, uning go'zalliklari esa – bema'nilikdir" [9]. Haqiqiy inson bunday bo'lmisligi kerak; shaxsiy hayotini ham, ijtimoiy hayotini ham, u aql va adolat talablariga muvofiq qurishi zarur.

Yuksak axloqli va madaniyatli bo'lish insonning o'ziga bog'liq, zero, "o'z xohishlari ustidan hukmron bo'la olgan inson, ularning salbiylarini ijobiy tomonga o'zgartira oladi, u o'z qalbini tarbiyalab, uni ma'naviy muolajalar bilan davolab va sekin-asta axloqiy kitoblarda ko'rsatilgan vositalar orqali illatlardan tozalab boradi".[10]

Ayni paytda, Beruniy oliyjanob, mehr-muruvvatli inson qiyofasiga doir o'zining shaxsiy qarashlarini ishlab chiqqani e'tiborga molik. Uning fikricha, oliyjanoblik musulmonlar uchun shart bo'lgan qoidalarga amal qilishdagina iborat emas, balki uning mazmuni har bir inson boshqa insonga nisbatan faqat yaxshilikni ravo ko'rishida hamdir. "Yaxshilik umuman hamma odamlarga, xususan qarindoshlarga ezgulikni ravo ko'rishda, imkonsizlikda - yaxshi tilaklar bilan, imkoni bo'lganda - ish bilan" [11]. Ushbu fikrda qomusiy olim Beruniy etikasining bosh tamoyili o'z ifodasini topgan, deb dadil aytishga asoslar etarli.

Alloma har bir kishida xudbin jihatlar mavjudligini inkor etmagan. "Insonga eng yaqin o'zining qalbi turadi. U birinchi navbatda ezgulikka munosibdir, undan so'ng esa, uni yaqin atrofidagilardir", - deb yozadi Beruniy. Biroq bunday holat haqiqiy baxt poydevori bo'lgan do'stlikni izlashga monelik qilmaydi. Mutafakkirning ta'lim berishicha, chinakam do'stliksiz haqiqiy baxt bo'lmaydi. "Uning (inson) baxti – munosib hayot kechiradigan, maqtovga loyiq fe'l-

atvorga ega bo'lgan samimiy do'stdadir" [12] Demak, har qanday odam ham do'st bo'lavermaydi, balki o'z davri axloqiy qoidalariga muvofiq hayot kechiradigan, ma'naviy boy, axloqiy tarbiya ko'rgan insongina do'st bo'lishga munosibdir.

Yuksak bag'rikenglik madaniyatiga ega bo'lgan Beruniy xalqlar o'rtasida hech qanday nizo va adovatlar bo'lmasligi kerakligiga urg'u berib, ularga xalqlarning o'zlarigina barham berishi zarurligini uqtirgan. Insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar haqida noto'g'ri tasavvurlar bir yoqlama va tor fikrlar, milliy takabburlikdan kelib chiqadi.

"Bu haqiqiy aqlsizlik, aqlsizlik esa dorisi yo'q kasallikdir"[13], - deb ta'kidlaydi alloma.

Xulosa qilib aytadigan bulsak, Beruniy asarlari nafaqat nazariy-amaliy ahamiyatga ega, balki ular yuksak axloq kishilari hamdir. Mutafakkir olimlarni jamiyatdagi yuksak maqomga munosib bo'lishga, jamiyatning boshqa a'zolari uchun o'rnatilgan bo'lishga da'vat etgan, fanda g'arazgo'ylikka yo'l qo'ymaslikka chaqirib, bunday qilmish fanlarning inkor etilishiga va ularning xizmatchilariga nisbatan nafrat uyg'onishiga olib kelishi mumkinligidan ogohlantirgan.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчи ва мураббийлар-янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир.//. Халқ сўзи. 1 октябрь 2020 йил. №207 (7709).
2. Абу Райхон Беруний. Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби. "Китоб ал-Жамоҳир ри-Маърират ал-Жавоҳир" (Минералогия) китобидан. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 12
3. Абу Райхон Беруний. Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби. "Китоб ал-Жамоҳир ри-Маърират ал-Жавоҳир" (Минералогия) китобидан. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 8.
4. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 50
5. Ўша асар. – Б. 53.
6. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 44.
7. Ўша асар. – Б. 222.
8. Ўша асар. – Б. 223.
9. Машарипова Г. Абу Райхон Берунийнинг илмий мероси ва фалсафий қарашлари. Мерос журналы, 2019, № 2. – Б. 28
10. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 333.
11. Ўша асар.– Б. 274.
12. Хандамова М. Абу Райхон Берунийнинг маърифатли жамият ҳақидаги қарашлари // Имом Бухорий сабоқлари журналы, 2022, № 2. – Б. 125.